

Björnö Ängar

Kulturmiljön kring Björnö gård

Kulturhistorisk konsekvensanalys

Frötuna socken
Norrtälje kommun
Stockholms län
Uppland

Stiftelsen
Kulturmiljövård

Stiftelsen Kulturmiljövård
Pilgatan 8D, 721 30 Västerås
Tel: 021-80 62 80
E-post: info@kmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2023

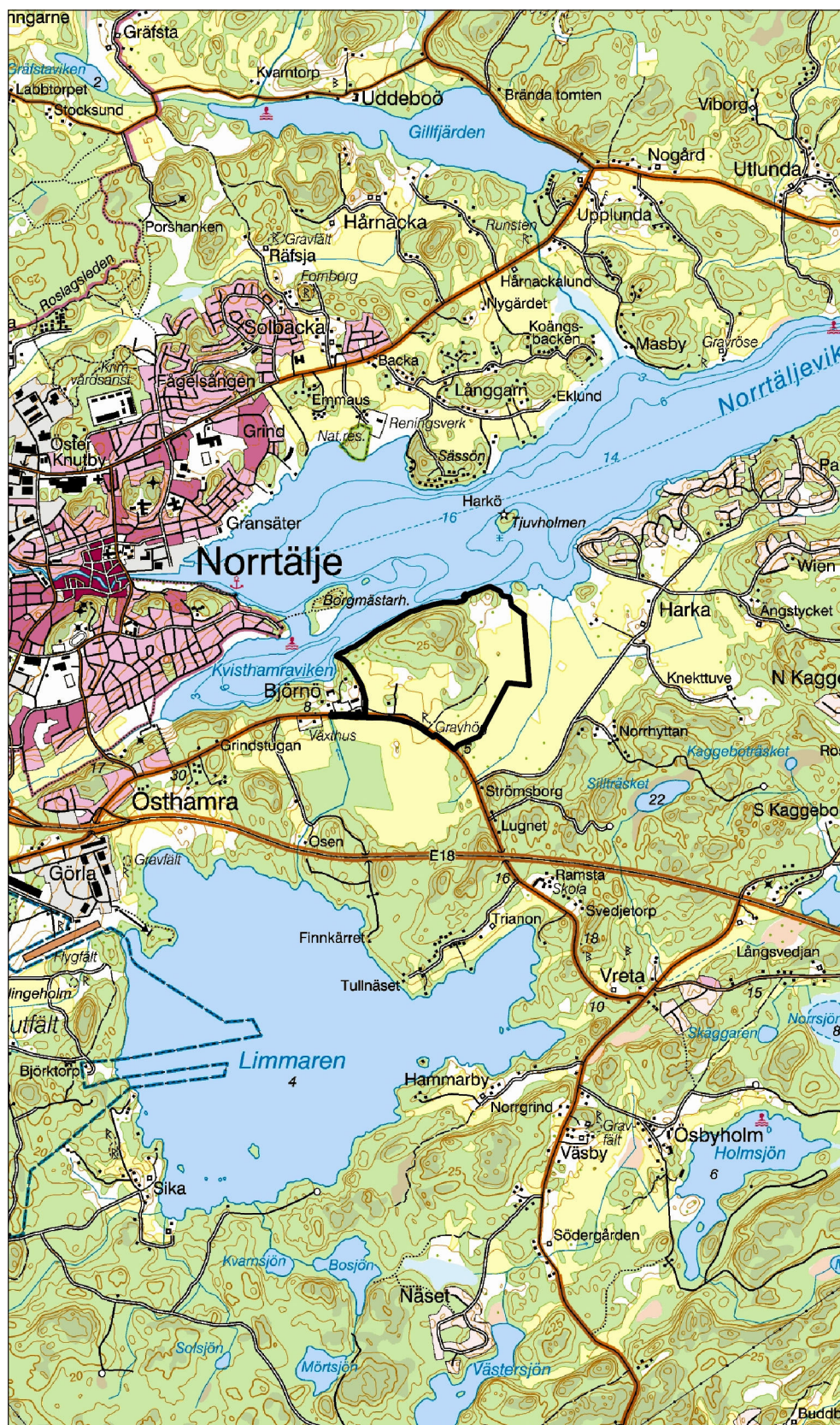
Omslagsfoto: Loge (t.h. i bild) och arbetarbostad (i bakgrunden) vid Björnö gård.
Foto mot nordväst av Helén Sjökvist.

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Publik Licens 4.0 (CC BY)
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Lantmäteriets kartor omfattas inte av ovanstående licensiering.
Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2012/02954.

Innehåll

Inledning.....	5
Syfte och metod.....	6
Historik och äldre lämningar.....	6
Topografi och fornlämningar.....	6
Historiska kartor.....	7
Områdets kulturhistoriska sammanhang.....	9
Befintlig äldre bebyggelse inom planområdet.....	11
1. Loge.....	11
2 a. Bostadshus	11
2 b. Fähus tillhörande arbetarbostaden	12
2 c. Dass till arbetarbostaden.....	13
3 a och b. Två hönshus.....	13
4. Ev. Torklada	14
Kulturhistorisk analys.....	15
Bakgrund	15
Kulturhistoriska lämningar, strukturer och värderingar.....	15
Vägsträckningar	16
Åkermark och brukningsvägar.....	16
Bebyggelsen.....	18
Kulturhistorisk helhet.....	21
Konsekvensbedömning.....	22
Referenser.....	25
Kart- och arkivmaterial	25
Tryckta och otryckta källor.....	25

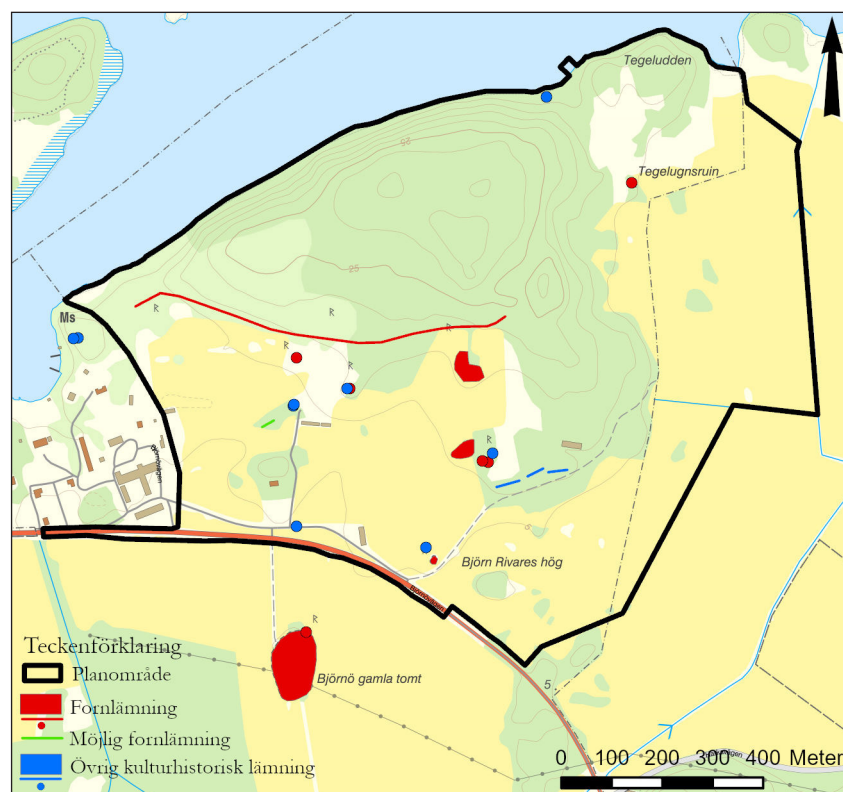
Figur 1. Utdrag ur digitala Terrängkartan. Det aktuella planområdet är markerat med svart linje.
Skala 1:50 000.

Inledning

Stiftelsen Kulturmiljövård (KM) utförde 2016, på uppdrag av Villamarken Exploatering i Stockholm AB, en kulturmiljöanalys som underlag till en miljökonsekvensbeskrivning (MKB) över ett område vid Björnö gård i Norrtälje kommun. Arbetet utfördes under mars månad 2016 av Helén Sjökvist (byggnadsantikvarie) och Kristina Jonsson (arkeolog). Kristina har, med utgångspunkt i tidigare arkeologiska rapporter från KM (Kihlstedt 2014; Nelson 2016) skrivit delarna om topografi och fornlämningar samt historiska kartor, och Helén har skrivit de övriga delarna om Björnö gård med kringliggande landskap och bebyggelse. Konsekvensbedömningen har i huvudsak gjorts av Helén, med bidrag från Kristina.

Exploateringsplanerna har av olika orsaker arbetats om och i december 2023 har därför en revidering av tidigare kulturmiljöanalys genomförts av Helén Sjökvist och Jan Ählström (arkeolog) vid Stiftelsen Kulturmiljövård. Revideringen bygger i stort sett på tidigare insamlat antikvariskt material och något nytt fältbesök har inte gjorts. Bedömningar av konsekvenser har däremot arbetats om utifrån nya exploateringsplaner daterade 2023-11-30. Man kan även konstatera att det efter 2016 gjorts justeringar i Riksantikvarieämbetets kulturmiljoregister vad gäller registrerade fornlämningar i området, där några lämningar som tidigare varit klassade som övrig kulturhistorisk lämning nu har fått status som fornlämning. Detta gör att kartor över fornlämningsbilden i området har gjorts om i den reviderade versionen.

Området som berörs är beläget öster om Björnö gård, vilket har planlagts för småhusbebyggelse i form av villor, parhus och kedjehus. Det ligger inte inom riksintresse för kulturmiljövården och omfattas inte heller av Norrtälje kommuns kulturminnesvårdsprogram för Frötuna socken från år 1990. Redan 1990 ansökte Norrtälje kommun om expropriationstillstånd för att ta delar av Björnö i anspråk för

Figur 2. Utdrag ur digitala fastighetskartan med det aktuella utredningsområdet samt lägena för forn- och kulturhistoriska lämningar markerade. Plan baserad på RAA kulturmiljoregister. Plan Jan Ählström.

tätbebyggelse, och 1991 köptes fastigheten av Siab bygg AB och HSB:s Riksförbund. År 1992 återkallade Norrtälje kommun sin expropriationsansökan (Stadsarkivet i Norrtälje).

Beskrivningen nedan är tänkt att teckna en historisk bakgrund till de bärande karaktärsdragen och de kulturhistoriska värden som området besitter. Den befintliga bebyggelsen har inventerats översiktligt, då denna inte berörts i tidigare kunskapsunderlag. Någon närmare beskrivning av byggnadernas status har däremot inte gjorts. Generellt kan sägas att byggnaderna lider av kraftigt eftersatt underhåll.

Syfte och metod

Syftet med studien är att den ska komplettera den miljökonsekvensbeskrivning som är under arbete hos uppdragsgivaren. Uppdraget beskrevs enligt följande i offerten:

En analys av områdets kulturhistoriska kvaliteter och bärande karaktärer utifrån dagens landskap. I utredningen görs även en känslighetsbedömning av de bärande karaktärerna utifrån den förestående förändringen. Känslighetsbedömningen ligger till grund för en analys av det aktuella förslaget påverkan på områdets kulturmiljökvaliteter, samt åtgärdsförslag för att minska påverkan.

Arbetet har inbegripit en genomgång av befintliga kunskapsunderlag, äldre kartor, arkiv och litteratur, för att utreda markanvändningen kring Björnö gård genom tiderna. Arkiv- och litteraturstudierna kompletterades med ett fältbesök, och i samband med detta studerades befintliga strukturer och landskap. Utvalda områden dokumenterades genom fotografering med digitalkamera. Syftet med fältbesöket var att tolka och illustrera eventuella kvarvarande bebyggelse- och landskapsstrukturer som kan sägas vara representativa för äldre gårdslandskap.

Arbetet har avslutats med en analys av de eventuella historiska sambanden och en kulturhistorisk värdering av objekten, och avvägningar har gjorts gällande hur dagens landskap kommer att påverkas om den tänkta bebyggelsen realiserar.

Historik och äldre lämningar

Topografi och fornlämningar

Det aktuella planområdet är ca 1,14 km² stort, och karakteriseras av flikiga åkrar med inslag av impediment samt i norr skogsmark och brynmiljöer. Området som omfattas av exploateringen har få byggnader men gränsar till brukningscentrum vid Björnö gård med en mer samlad bebyggelse.

Kulturmiljöregistret (KMR) redovisar nio Fornlämningar och åtta Övriga kulturhistoriska lämningar samt en möjlig fornlämning. Lämningarna ligger framför allt inom områdets centrala del, i den äldre inägomarken öster om Björnö gård, men enstaka finns även i områdets nordöstra del. Fornlämningarna består av gravar från järnålder (stensättningar och en hög), boplatslämningar, en stensträng och en tegelugnsruin från 1600-tal. De övriga kulturhistoriska lämningarna utgörs av röjningsrösen, en husgrund, en väghållningssten, salpeterlador, och skyttevärn från 1:a världskriget. Omkring 600 meter sydost om Björnö gård, söder om planområdet, ligger platsen för Björnö gårds äldre läge (jfr karta från 1665 i figur 3). För mer detaljerade planer över forn- och kulturlämningarna, se de arkeologiska utredningsrapporterna (Kihlstedt 2014; Nelson 2016).

Historiska kartor

I syfte att studera markanvändning genom tiderna, har äldre kartor från mellan 1665 och 1952 studerats. Den äldsta kartan är som ovan nämnts från 1665 (figur 3), och visar läget från tiden innan Björnö gård flyttades (mer om gården nedan). Det bör här noteras, även om det har liten betydelse i detta sammanhang, att 1600-talskartan är svåra att rektifiera (korrigera vinkel- och skalmässigt) mot senare kartor och dagens koordinatnät. Detta beror på att kartor från denna tid innehåller skal- och vinkelfel som uppstått i samband med karteringen i fält, eftersom geografisk triangulering då ännu inte hade börjat tillämpas (jfr Ehrenswärd 1997:175; Frisk 2000:14ff).

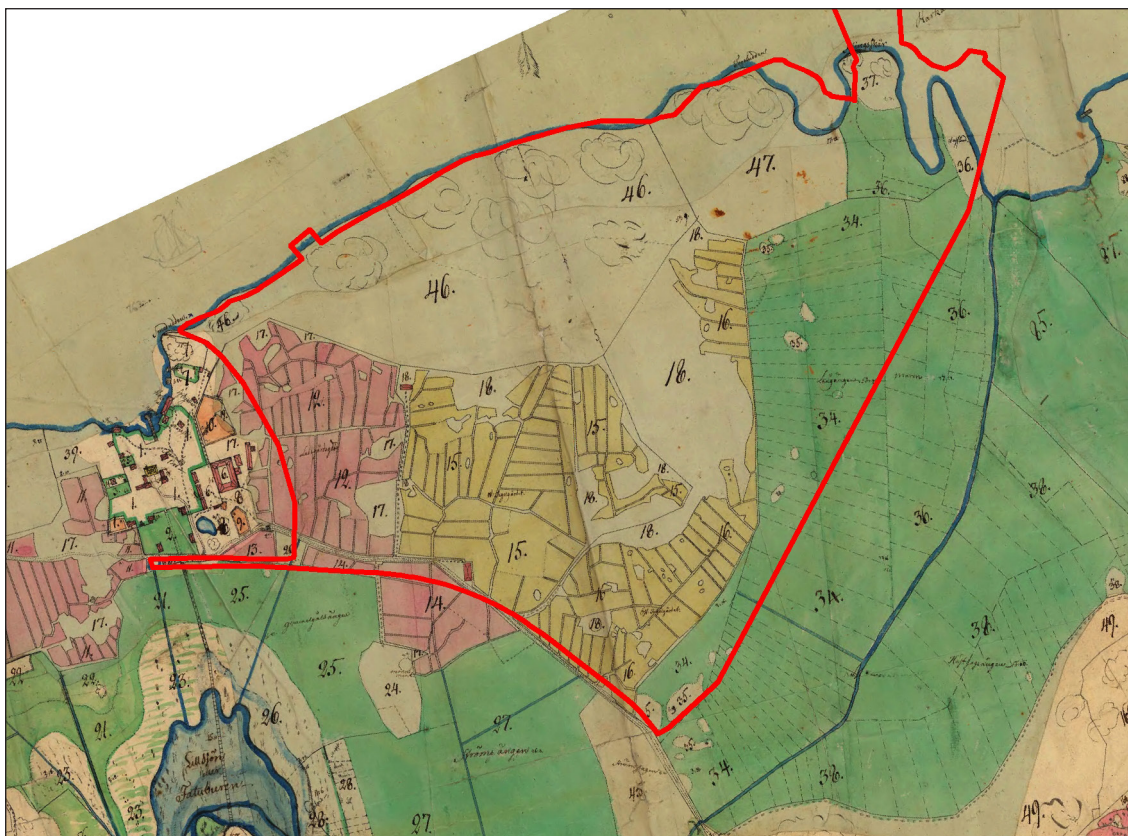
Förutom gårdens placering är det inte mycket som skiljer sig åt mellan 1665 års karta och 1800-talets kartor (jfr figur 4) vad gäller markförhållanden: åkermarken var framför allt koncentrerad till den yta som idag utgör planområdets sydvästra del, samt väster om Björnö gård (där den ligger idag). Öster och söder om åkrarna vidtog ängs- och hagmark.

Kartmaterial saknas för 1800-talets andra halva, men på den Häradsekonomiska kartan framtagen mellan 1901 och 1906 kan man se att åkermarken vid den tiden hade utökats till att omfatta stora delar av det som tidigare var ängsmark (figur 5).

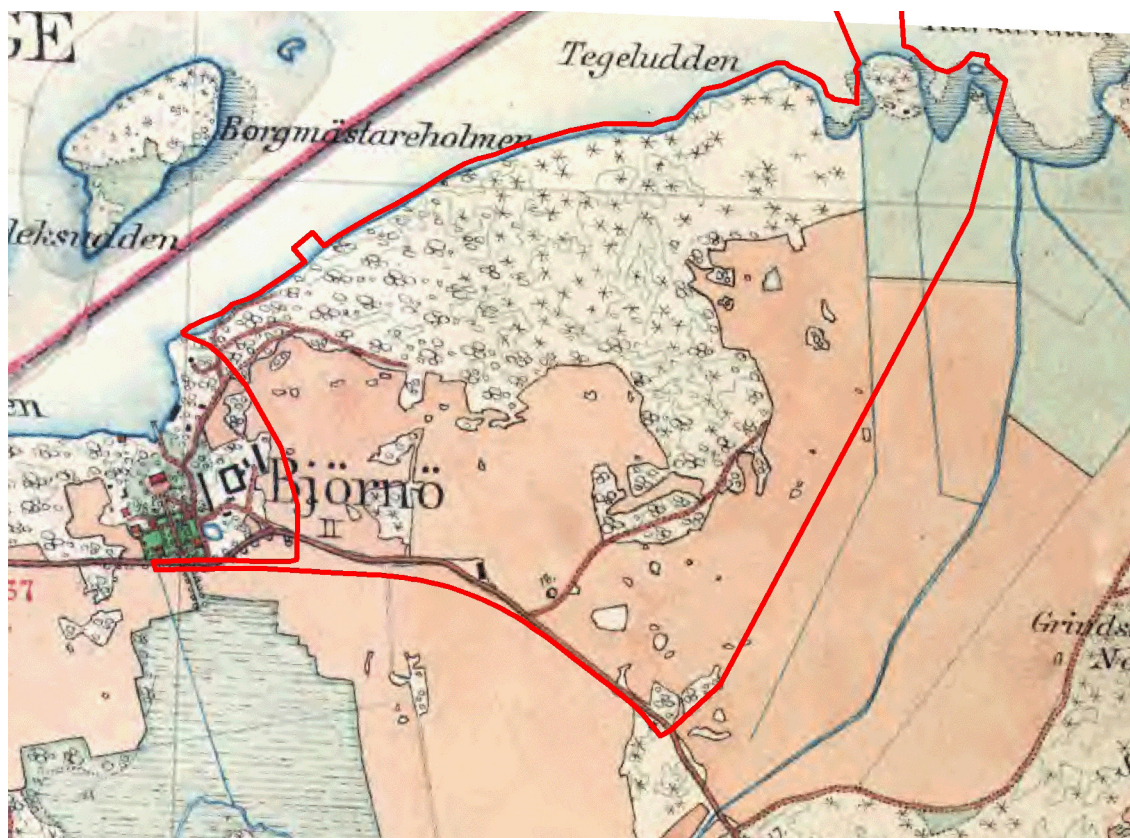
Enskilda strukturer, som äldre bebyggelse, gärdssystem, vägar etc., diskuteras vidare nedan.

Figur 3. Björnö gård med (delar av) dess mark år 1665. Den röda markeringen visar tidigare utredd planområdesgräns från 2016. Skala 1:15 000. Karta från Nordiska museets bildarkiv (originalen är i färg).

Figur 4. Björnö gård med (delar av) dess mark år 1819. Den röda markeringen visar tidigare utredd planområdesgräns från 2016. Skala 1:15 000. Karta från Lantmäterimyndigheternas arkiv (akt 01-fru-51).

Figur 5. Björnö gård med (delar av) dess mark år 1901–1906. Den röda markeringen visar tidigare utredd planområdesgräns från 2016. Skala 1:15 000. Karta från Rikets Allmänna kartverks arkiv (akt J112-85-12).

Områdets kulturhistoriska sammanhang

Området har åtminstone sedan sent 1300-tal legat under Björnö, som vid den tiden var en sätesgård tillhörande Vase-ätten (Gustav Vasas förfäder). Under 1600-tal ägdes den av släkten Bonde, och gjordes om till fideikomiss vilket den fortsatte att vara fram till 1800-talets mitt. Huvudgården har legat under stordrift, vilket har präglat bebyggelsen och odlingsmarkerna inom området (Kihlstedt 2014:9 med anförda referenser).

I byggnadsinventeringen för Frötuna socken från 1972 beskrivs att det i socknen funnits tre storgods; Björnö, Mellingeholm och Ösbyholm, samt en större gård; Håtö (Norrtälje kommun 1972). Vid alla dessa gårdar utom Björnö var jordbruket nedlagt redan 1972. Flertalet av byggnaderna tillhörande Mellingeholm var rivna och Ösbyholm var omvandlat till konvalescenthem. Socken tycks i övrigt ha karakteriserats av mindre gårdar, omgivna av åkrar och betesmarker med en i första hand småbruten karaktär.

Direkt väster om det aktuella utredningsområdet ligger brukningscentrum för Björnö gård. På 1665 års karta syns ett äldre gårdsläge för gården, söder om Björnövägen (se figur 3 ovan). På kartan kan man också se att det vid den tiden låg en ria (torklada) och ytterligare ett par små byggnader på platsen som sedermera togs i anspråk för det nya gårdsläget (detaljbild i figur 6).

Mellan åren 1746 -1747 lät riksrådet Gustaf Bonde uppföra en ny, mer representativ bostad i det nuvarande läget, som ersättning för bebyggelsen på den gamla gårdstomten (Erixon 1934). Till *corps de logis* (mangårdsbyggnaden) hörde en omfattande trädgård och park.

Figur 6. Björnö gård på en karta från 1665. Nedtill till höger i bild ses ett antal små byggnader, bland annat "Riian", vid Norrtäljeviken. Platsen för dessa motsvarar läget för dagens Björnö gård (observera att norr är nedåt på kartan). Bild från Nordiska museets bildarkiv.

Ladugårdsanläggningen förlades till området direkt öster om mangårdsbyggnaden. På en karta från 1819 (se figur 4 ovan) syns bland annat en sammanbyggd fyrålgad ladugård med omgivande mindre byggnader. Sydväst om ladugården finns en mindre damm. I det område som är aktuellt för denna utredning låg 1819 två logar. Den ena i samma läge som nu befintlig loge i öster och den andra strax nordöst om gården, i anslutning till hägnaden mellan Ladugårdsgärdet och Västra Tegelgärdet. Byggnaden finns inte kvar idag, men placeringen var troligen vald med tanke på att den då kunde användas oavsett vilket gärde som brukades respektive låg i träda i ett tvåsädesbruk.

Den häradsekonomiska kartan från 1901–1906 (figur 5) visar på en liknande gårdsbild som det tidiga 1800-talets. Ladan i nordöst är försvunnen vid denna tid med den östra ligger kvar i samma läge. Markerna är uppodlade i större, mer sammanhängande åkrar och den fördel som fanns att ha en loge mellan de två gårderna fanns inte kvar. Införandet av växelbruk och tröskverk kan ha gjort att andra lokaliseringsfaktorer blivit mer intressanta.

Dagens bebyggelse på huvudgården är välbevarad och ger en god bild av i första hand det tidiga 1900-talets jordbruk på Björnö. Nuvarande *corps de logis* uppfördes efter det att det äldre brunnit ned 1932 (Stadsarkivet i Norrtälje). En stor del av ekonomibyggnaderna är även de uppförda under 1900-talets första del. Ekonomibyggnaderna har förskjutits något söderut i samband med förändringarna under tidigt 1900-tal. Tidigare gick landsvägen förbi gården söder om bebyggelsen. Under 1900-talet har man under en period haft bebyggelse även söder om landsvägen, vilket gjort att man i viss mån haft en trafikerad gårdsbild. När landsvägen rätades hamnade den nya sträckningen ytterligare söder om bebyggelsen och den gamla vägsträckningen omvandlades till brukningsväg enbart för gårdens egen trafik.

Enligt Svensk industrikalender från år 1947 var gården då huvudsäte för C Wilh Svenssons trävaru AB. Företaget innehade då två sågverk i Kalmar län samt ett vid Björnö. I Norrtälje stadsarkiv förvaras beskrivningar av Björnö gård från år 1957 och 1981. Av dessa framgår att gården 1957 hade omkring 14 personer anställda i jord- och skogsbruk. Gården hade såväl spannmåls-, foder- och oljeväxtproduktion som animalisk produktion. Sammanlagt hade man två hästar, två tjurar, 60 mjölkkor och 73 ungdjur. I en senare beskrivning av gården från 1981 framgår att personalstyrkan då sjunkit till två heltidsanställda och två halvtidsanställda i jord och skogsbruk. Vid denna tid finns inte heller några djur omnämnda utan den produktion som nämns är spannmål och oljeväxter samt en mindre del vall. Skogsbruket är även det kvar som en viktig del i produktionen. Fortfarande uppgavs fyra bostadshus finnas på gården avsedda för de anställda, utöver ett 15-tal hus som hyrdes ut som permanent eller fritidsboende. Man hade även ett sågverk med cirkelsåg för gårdens eget behov av sågat timmer.

Figur 7. I bakgrunden huvudbyggnaden vid Björnö gård. Foto mot nordväst av Helén Sjökvist.

Befintlig äldre bebyggelse inom planområdet

För byggnadernas lägen, se figur 21 nedan.

1. Loge

Nuvarande funktion: Övergiven eller möjligen förråd.

Ursprunglig funktion: Loge.

Grund: Kallmurad stengrund.

Stomme: Liggande timmer med utknutar.

Fasad: Timret är bart på östra och västra fasaden. På gavlarna mot söder och norr är timret skyddat av en stående, slät panel. Knutarna har varit inklädda med knutbrädor i senare tid, men dessa är i viss mån borta.

Fönster: -

Dörrar: Tre stora dörröppningar vilka är försedda med dubbla dörrblad. Plankdörrar med utanpåliggande bandgångjärn. Svartmålade.

Tak: Sadeltak, täckt med trapetskorrugerad plåt.

Övrigt: -

Historik: En byggnad ligger i precis samma läge på 1806 och 1819 års karta samt på den häradsekonomiska och Laga skifteskartan. Byggnaden som markerats på 1806 års karta är omnämnd som loge. Byggnaden kan vara uppförd under 1800-talets första hälft och kan möjligen vara densamma som redovisas på de äldre kartorna.

Figur 8. Logen är troligen uppförd under tidigt 1800-tal. Foto mot nordost av Helén Sjökvist.

2 a. Bostadshus

Nuvarande funktion: Övergivet.

Ursprunglig funktion: Bostadshus, flerfamiljshus. Troligen arbetarbostad.

Grund: äldre betonggrund med inslag av sparsten.

Stomme: Troligen plankstomme.

Fasad: Stående locklist, avfärgad med ljusgul oljefärg el. dyl.

Fönster: Tvålufts-fönster med tre rutor i varje båg.

Dörrar: Spegeldörrar, troligen med fönster i de övre speglarna.

Tak: Valmat tak, täckt med tvåkupigt rött tegel. Takkupor mot norr och söder. Skorstenar med profilerat krön.

Övrigt: Byggnaden har flera entréer vilket tyder på att det funnits flera bostäder. Av antalet dars och vedbodars i uthusen att döma kan det ha bott fyra familjer i byggnaden. Man anar även att det finns två kök i bottenvåningen. Inbyggd veranda på västra gaveln

och öppen veranda med tak på östra gaveln. På framsidan två dörrar samt en helt öppen veranda utan överbyggnad.

Historik: Byggnaden finns inte med på häradsekonomiska kartan från 1901–06 men bör av utseendet att döma ha tillkommit omkring 1920.

Figur 9. Arbetarbostaden hade förmodligen lägenheter för fyra familjer. Foto mot norr av Helén Sjökvist.

2 b. Fähus tillhörande arbetarbostaden

Nuvarande funktion: Övergivet.

Ursprunglig funktion: Fähus, vedbod mm.

Grund: Stenplintar.

Stomme: stolp-/regelverk.

Fasad: Stående slät panel, avfärgad med falu rödfärg.

Fönster: -

Dörrar: Plankdörrar.

Tak: Sadeltak, täckt med tvåkupigt rött tegel. Vindskivor, vattbrädor ochnock av trä.

Övrigt: Plankdörrar med utanpåliggande bandgångjärn. Svarta.

Historik: Hör sannolikt samman med uppförandet av bostadshuset.

Figur 10. Uthus vid arbetarbostaden. Foto mot nordost av Helén Sjökvist.

2 c. Dass till arbetarbostaden

Nuvarande funktion: övergivet.

Ursprunglig funktion: Utedass med fyra separata utrymmen.

Grund: Stenplintar.

Stomme: Stolpverk/regelverk.

Fasad: Stående locklistpanel, avfärgad med falu rödfärg.

Fönster: -

Dörrar: Plankdörrar med övre del av jalusilameller för visst ljusinsläpp.

Tak: Sadeltak med främre takfallet kortare och brantare än bakre takfallet. Täckt med tvåkupigt rött tegel. Vindskivor ochnock av trä.

Övrigt: -

Historik: Byggnaden hör samman med uppförandet av bostadshuset.

Figur 11. dass med fyra dörrar vid arbetarbostaden. Foto mot nordost av Helén Sjökvist.

3 a och b. Två hönshus

Nuvarande funktion: Övergivna.

Ursprunglig funktion: Har möjligen inrymt hönshus/hönseri.

Grund: Äldre betonggrund med inslag av sparsten.

Stomme: Stolp- eller regelverkskonstruktion. Isolerad med sågspån.

Fasad: Liggande fasspontpanel. Avfärgad med falu rödfärg. På östra byggnaden finns fem små luckor i nedre delen av norra fasaden och på den västra tre luckor.

Fönster: Flertalet fönster är igensatta. Enstaka vindsfönster mot norr finns kvar. Dessa har en liggande luft med tre rutor. Igensättningarna antyder att fönstren troligen varit relativt stora mot söder.

Dörrar: Stående slät spont. Utanpåliggande bandgångjärn. Svarta.

Tak: Sadeltak, täckt med sinuskorrugerad plåt. Östra byggnaden har en skorsten i rött tegel med lätt profilerat krön.

Övrigt: Elskåp med omfattande eldragningar på västgavlarna.

Historik: Byggnaderna finns med först på 1952 års ekonomiska karta och kan möjligen ha inrymt hönshus. De stora fönstren mot söder är typiska för hönshus liksom de bevarade luckorna i fasaden mot norr. Byggnaderna skulle av utseendet att döma möjligen kunna vara uppförda under 1930-/40-talet.

Figur 12. Hönshus med igenbommade fönster. Foto mot norr av Helén Sjökvist.

4. Ev. Torklada

Nuvarande funktion: Övergiven.

Ursprunglig funktion: Ev. torklada, möjligen för virke.

Grund: Stenplintar.

Stomme: Stolpverkskonstruktion som fästs in mot stenplintarna med smidda järn.

Fasad: Stående slät panel som en överbyggnad. Större delen av konstruktionen saknar väggar.

Fönster: -

Dörrar: -

Tak: Sadeltak täckt med eternit. Underliggande stickspån tak på ett undertak av okantade bräder.

Övrigt: -

Historik: Byggnaden förekommer i kartmaterialet från den ekonomiska kartan 1952. Den finns inte med på häradseconomiska kartan från 1901–06 eller skifteskartan från 1920. Det underliggande spåntaket och förekomsten av stenplintar istället för gjutna betongplintar gör att man kan tänka sig att den troligen är uppförd på 1920-/30-talet.

Figur 13. Torklada, möjligen för virke. Foto mot norr av Helén Sjökvist.

Kulturhistorisk analys

Bakgrund

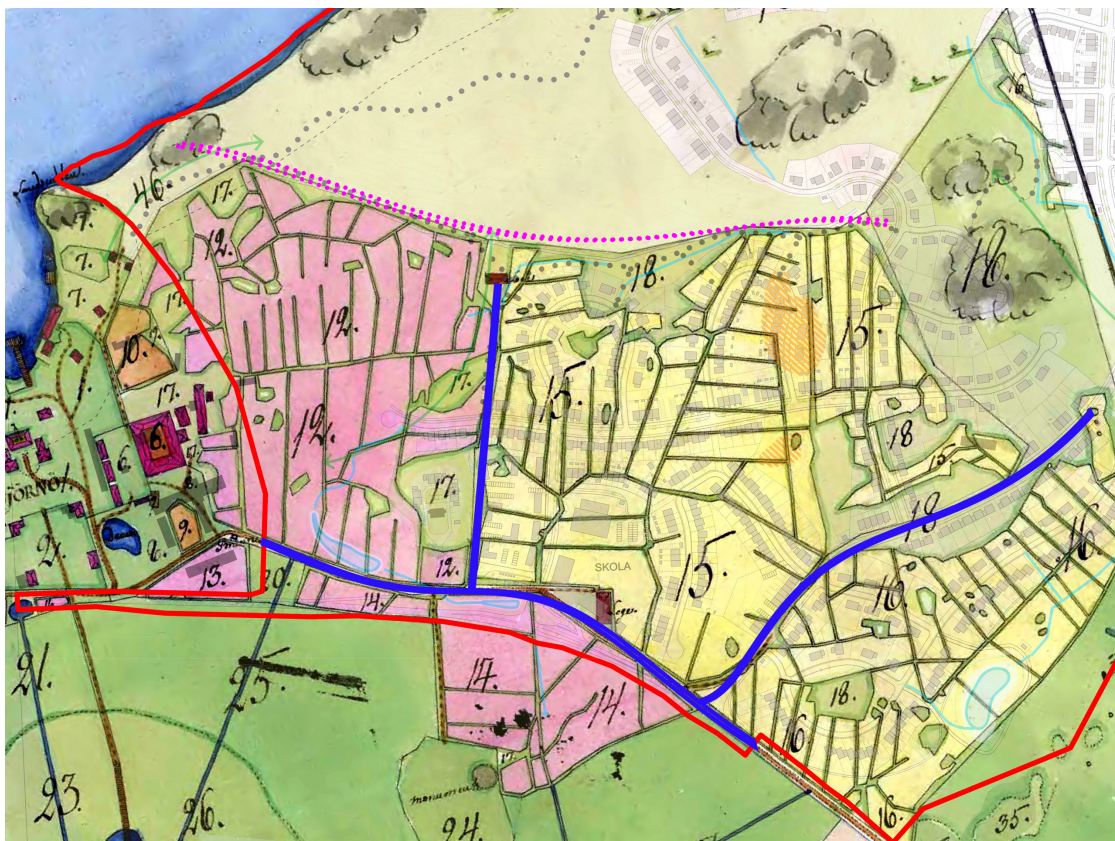
I arbetet med den kulturhistoriska analysen av området har vi tagit utgångspunkt i de bedömningsgrunder som redogörs för i Riksantikvarieämbetets rapport "Plattform Kulturhistorisk värdering och urval" (Génétay & Lindberg, 2015-01-19). Ett kulturhistoriskt värde består i de möjligheter en kulturmiljö har att förmedla kunskaper om, och förståelse för, olika historiska skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag. Ju tydligare en företeelse kan bidra till möjligheten att tillgodogöra sig och kommunicera en bredd av kulturhistorisk kunskap, desto högre anses dess kulturhistoriska värde vara. Konsekvensbedömningen görs utifrån hur exploateringen påverkar vår möjlighet att avläsa och förstå landskapets kulturhistoriska innehåll i framtiden.

Kulturhistoriska lämningar, strukturer och värderingar

Som ovan nämnts finns ett antal forn- och övriga kulturhistoriska lämningar inom området och i dess närhet. De representerar dels gravar och boplatser från järnåldern, dels lämningar från senare tiders verksamheter (t.ex. röjningsrösen och byggnader). De förhistoriska säkra objekten ligger i huvudsak i brytzone mellan den öppna åkermarken och de mer höglänta skogbevuxna partierna, samt på impedimentmark (jfr figur 2). Britta Kihlstedt (2014:8) har i sin arkeologiska utredningsrapport påtalat att järnåldersbebyggelsen i området förefaller ha varit relativt begränsad, i jämförelse med den betydligt rikare fornlämningsmiljön väster och söder om Norrtälje. Kihlstedt menar att detta sannolikt beror på att stora delar av ytorna legat under vatten fram till historisk tid. Det berörda området kan därmed inte sägas utgöra ett landskap med utpräglad förhistorisk karaktär utan har i första hand spår efter historisk tid.

Figur 14. Den gamla vägen med Björnö gård i fonden. Foto mot väster av Helén Sjökvist.

Figur 15. Planerad ny bebyggelse lagd som skuggning över 1819 års karta. Blå linjer visar på hur den äldre vägsträckningen i söder tillvaratas i den nya planen samt hur de två brukningsvägar som har sitt ursprung i äldre gårdesgränser har arbetats in i nya gatusträckningar. Rosa prickad linje i norr visar hur gränsen mellan historisk åkermark och utmark speglas i den nya planen.

Vägsträckningar

Den äldre vägsträckningen (se figur 14 samt foto på rapportens framsida), som delvis löper parallellt med Björnövägen, har gamla anor. Man kan ana att den idag följer ungefär samma sträckning som på 1600-tals kartan och i det närmaste exakt samma sträckning som på 1806 och 1819 års karta. Den används idag som brukningsväg, efter det att landsvägen har rätats ut under 1900-talets senare del. Utmed den gamla vägsträckningen finns även en våghållningssten (Frötuna 90:1), vilken står norr om den gamla landsvägen. Kombinationen av den gamla slingrande landsvägen och våghållningsstenen innebär att den historiska kontexten är enkelt avläsbar. Kulturmiljön har också stora miljöskapande värden. Sammantaget gör det att man får anse att vägens kulturhistoriska värde är mycket högt. I dess västligaste del har den också en alléliknande karaktär som i viss mån understryker gårdens herrgårdsmiljö.

Åkermark och brukningsvägar

Åkermarken som berörs av exploateringen utgörs i stora delar av Björnö gårds äldsta åkermark. Söder om exploateringsområdet breder den uppodlade, tidigare ängsmarken ut sig (figur 16). De steniga impedimenten i norr gör att åkrarnas flikighet etc. har bevarats, vilket ger ett ålderdomligt intryck (figur 17). Samtidigt finns spår av senare tiders effektivisering av jordbruket med modernare stenrösen och större, sammanhängande åkermarker samt 1800-talets utdikning och uppodling av de gamla ängsmarkerna. Strukturerna och kopplingen till gårdsmiljön ger en tydlig kontext som kan avläsas utan större förkunskaper om området, vilket ger dem ett högt kulturhistoriskt värde. Värdet

Figur 16. Vy från Björnö gård med åkrarna som breder ut sig på den uppodlade ängsmarken till höger om vägen. Foto mot öster av Helén Sjökvist.

Figur 17. Impedimenten gör att åkrarna har behållit en del av sin flikighet. Vy mot väster och Björnö gård som visar det nu tydliga sambandet mellan gården och omkringliggande ägor. Foto mot väster av Helén Sjökvist.

Figur 18. Västra åkergärdet sett mot norr. I det senaste planförslaget kvarstår åkermarken i detta läge i stort sett utan exploatering. Till vänster i bild anas bebyggelsen vid Björnö gård som då ges en övergångszon bestående av äldre åkermark mellan gården och ny exploatering.

Figur 19. Brukningsväg i väster ligger i gränsen mellan Ladugårdsgärdet och Västra Tegelgärdet. Foto mot norr av Helén Sjökvist.

Figur 20. Brukningsväg i sydöstra delen av området ligger i gränsen mellan Västra Tegelvärdet och Östra Tegelgärdet. Foto mot nordost av Helén Sjökvist.

och avläsbarheten hänger dock också samman med att åkermarken hålls öppen, att flikigheten bevaras och inte växer igen med sly.

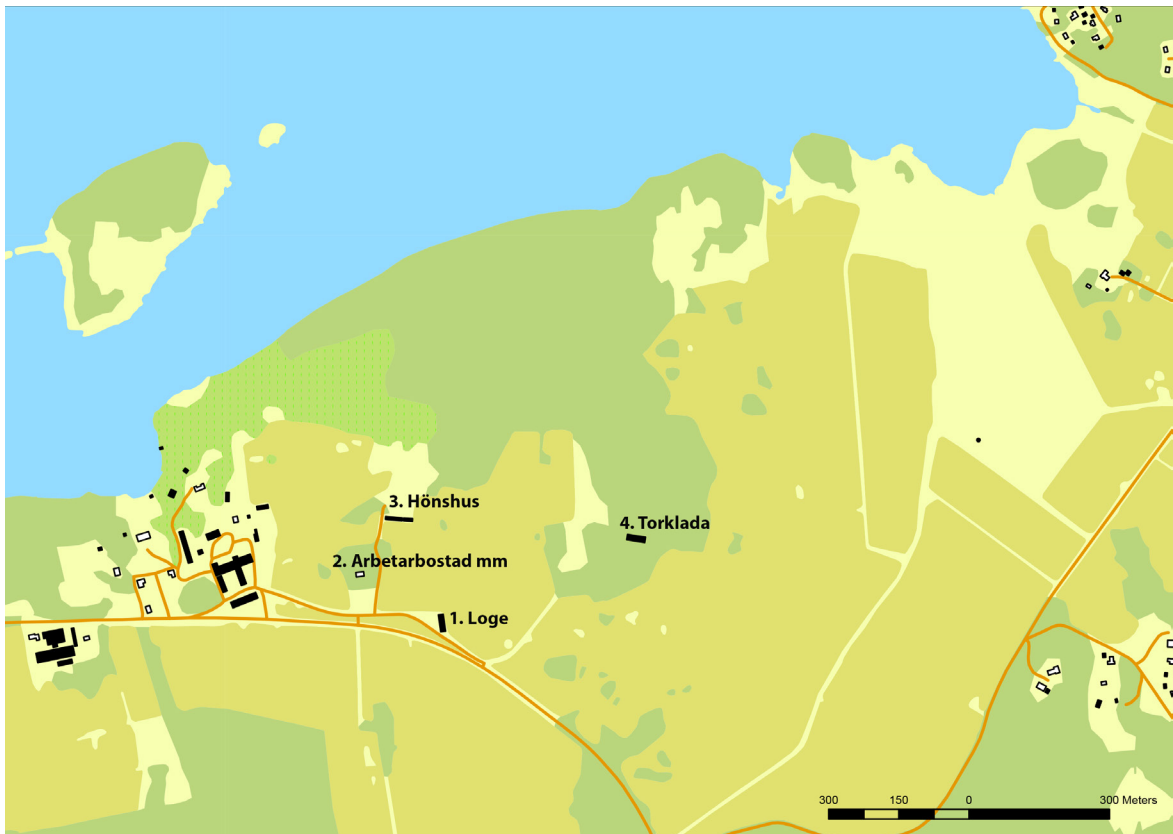
Åkermarkens koppling till äldre brukningsvägar och framför allt till huvudgårdens herrgårdsmässiga bebyggelse är idag tydlig i landskapet (figur 18). Gränserna mellan de olika äldre gårdarna har i ett par fall bevarats genom att brukningsvägar har förlagts i dess sträckning. Gärdesstrukturen har på så sätt bevarats även efter det att det inte funnits någon anledning att skilja gårdarna åt med stängsel. Brukningsvägen norrut (se figurer 15 och 19) ligger i gränsen mellan det gamla Ladugårdsgärdet och Västra Tegelgärdet. Vägen finns med på 1806 års karta då den löpte upp mot en loge i åkermarkens norra del. På 1819 års karta anas även den brukningsväg som löper mot nordöst (figurer 15 och 20) och som då löpte i hägnadsgränsen mellan Västra och Östra Tegelgärdet. Strukturen är med viss bakgrundskunskap lätt att avläsa i landskapet.

Mot norr finns en stenmur (fornlämning L2013:3327) som har utgjort gränsen mellan åkermark och utmark och som även den tydliggör hur marken har disponerats på olika sätt på ömse sidor av muren. Denna utgör en gräns som även den har ett stort kulturhistoriskt värde och underlättar för att förstå en äldre markindelning.

Bebyggelsen

Bebyggelsen i direkt anslutning till Björnö gårds brukningscentrum är välbevarad och ger en god bild av gårdens produktion under tidigt 1900-tal. Denna bebyggelse påverkas i huvudsak inte heller av exploateringsplanen men den är viktig för förståelsen av resten av miljön. Den har dock inte inventerats eller bedömts närmare inom ramen för denna analys. Genom att lämna ett visst hänsynsavstånd mellan ny och gammal bebyggelse blir den äldre bebyggelsen lättare att förstå i en kontext.

De byggnader som berörs av exploateringen ligger mer avsides från gårdscentrum och representerar verksamheten vid huvudgården under främst 1900-talets första hälft. Den äldsta byggnaden, logen (nr 1 i figur 21), finns dock med på 1806 års karta liksom 1819

Figur 21. Äldre bebyggelse i området. Plan: Helén Sjökvist.

Figur 22. Logen ligger exponerad i odlingslandskapet och är väl synlig från landsvägen. Foto mot öster av Helén Sjökvist.

Figur 23. Den gamla arbetarbostaden. Foto mot norr av Helén Sjökvist.

Figur 24. Hönshusen ger viss karaktär åt landskapet. Foto mot norr av Britta Kihlstedt (2013).

års karta över Björnö. Den uppvisar vissa ålderdomliga drag såsom förekomsten av utknutar. De stora dörröppningarna har troligen ersatt äldre, mindre öppningar i takt med att större lass eller maskiner skulle in i byggnaden. Storleken på byggnadskroppen överensstämmer väl med den loge som markerats 1819. Byggnaden representerar det äldre jordbruket där logar kunde ligga i anslutning till åkermarken (figur 22). Då tröskverken blev allmänt förekommande fanns inte längre någon anledning till att ha logar spridda i landskapet. Byggnaden är relativt välbevarad i antikvariskt hänseende och uppvisar spår från olika faser i gårdens historia. Den är en tydlig exponent för ett tidigare agrart skede och har ett högt kulturhistoriskt värde. Byggnaden är dock i ett mycket dåligt tekniskt skick, bland annat på grund av de dåligt skyddade knutarna som har medfört rötskador i konstruktionen.

Arbetsarbetsbyggelsen (nr 2 i figur 21) ger en bild av det tidiga 1900-talets stora arbetskraftsbehov vid gården. Bostadshuset ligger på ett impediment på visst avstånd från huvudgården (figur 23). Till bebyggelsen hör ett uthus, som troligen innehållit vedbodar och förråd för de boende, samt ett utedass med fyra separata utrymmen, troligen ett per familj. Den samlade miljön ger en god bild av boendevillkoren för arbetare i början av 1900-talet. Det kulturhistoriska värdet är därmed stort.

Hönshuset (nr 3 i figur 21) är en del av gårdsmiljön kring huvudgården. Möjligen har de utlokaliseras från gårdscentrum för att hönshus inte sällan kan lukta och dra till sig råttor. Byggnaderna representerar ett diversifierat jordbruk och byggnaderna är med sina stora fönster mot söder representativa för hönshusens utformning under 1900-talets första hälft. Under senare delen av 1900-talet har gården blivit alltmer specialiserad och denna typ av byggnader har inte längre varit nödvändiga i produktionen. Idag är byggnaderna tillbommade och det kan vara svårt att förstå deras ursprungliga funktion utan kunskaper om agrar bebyggelse. Som objekt ger de viss karaktär till dagens landskap (figur 24).

Torkladan (figur 13) hör möjligen samman med sågverksverksamheten på gården. Byggnaden är välbevarad och ger viss karaktär till landskapet men är svåravläst som enskilt objekt.

Kulturhistorisk helhet

Området har genom sina inslag av fornlämningar, bebyggelse från olika tider och andra bevarade äldre strukturer, ett tidsdjup som visar på en lång markanvändning. Björnö gårds samlade bebyggelse (alltså även den som inte ligger inom planområdet) har en herrgårdsmässig karaktär och omfattar huvudbyggnad, omfattande ekonomigård med äldre bebyggelse, arbetarbostäder och viss agrar bebyggelse spridd i landskapet. De liknande herrgårdsmiljöer som funnits i Frötuna socken är kraftigt förändrade och bebyggelsen är i vissa fall riven.

Det är framför allt spåren från historisk tid som präglar landskapet, och flera strukturer som kan återfinnas i dagens landskap har lång hävd. Åkermarken på de äldre kartorna samstämmer relativt väl mellan 1600-talets karta och de tidiga 1800-talskartorna, och kan även i delar spåras i dagens landskap. 1800-talets omfattande uppodling av ängsmark är tydlig i de södra delarna, där åkermarken nu breder ut sig. I de norra delarna har mindre tegar slagits samman till större, sammanhängande åkrar. Den yttre avgränsningen av dagens åkermark i undersökningsområdet har god samstämmighet med de äldre kartorna.

Konsekvensbedömning

Bebyggelsen i planområdet var i tidiga planförslag i det närmaste helt planerad till befintlig äldre åkermark och förhöll sig i stort sett till gränsen mellan åkermark och utägomark på 1600-talskartan och 1800-talskartan. Den tydliga kopplingen mellan huvudgården och dess äldsta åkermarker skulle då försvinna i princip helt i och med exploateringen. Endast en mindre del i sydväst lämnades öppen. Eftersom åkermarkens struktur, i synnerhet i den västra delen, är mycket välbevarad har det nya förslaget tagit större hänsyn till dessa värden. I princip hela det ursprungliga västra gårdet, i det äldre kartmaterialet kallat Ladugårdsgårde, bevaras i det nya planförslaget utan exploatering. Kvarstår gör också den åkermark som ligger på den äldre ängsmarken, söder om exploateringsområdet. Enligt strukturplanen daterad i mars 2007 är den tidigare ängsmarken inte heller lämplig för bebyggelse vilket gör att den, om den hålls öppen, i viss mån gör att området behåller en karaktär med stora åkerarealer som kan kopplas till herrgårdens bebyggelse. Förståelsen för Björnö gård som en agrar enhet försvåras vid en exploatering, men försvinner inte helt. Genom att åkergrädet närmast Björnös ekonomigård hålls fri från ny bebyggelse kommer den äldre bebyggelsen vid gården fortfarande ligga exponerad i landskapet vilket gör att den fortfarande är enkelt avläsbar. Generellt är det mycket positivt för kulturmiljövärden att en större del av åkermarken kan hållas öppen i anslutning till gården. Det möjliggörs genom det planförslag som finns nu.

Den äldre vägsträckningen som löper parallellt med Björnövägen, och som finns med från och med 1600-talets karta tillvaratas i planen. Detta får sägas vara en mycket positiv förändring av planen i jämförelse med tidigare förslag 2016. Vägsträckningen har en mycket ålderdomlig karaktär både vad gäller form och avläsbarhet tillsammans med vägmärket och blir ett positivt inslag i den nya bebyggelsemiljön. Det kommer dock

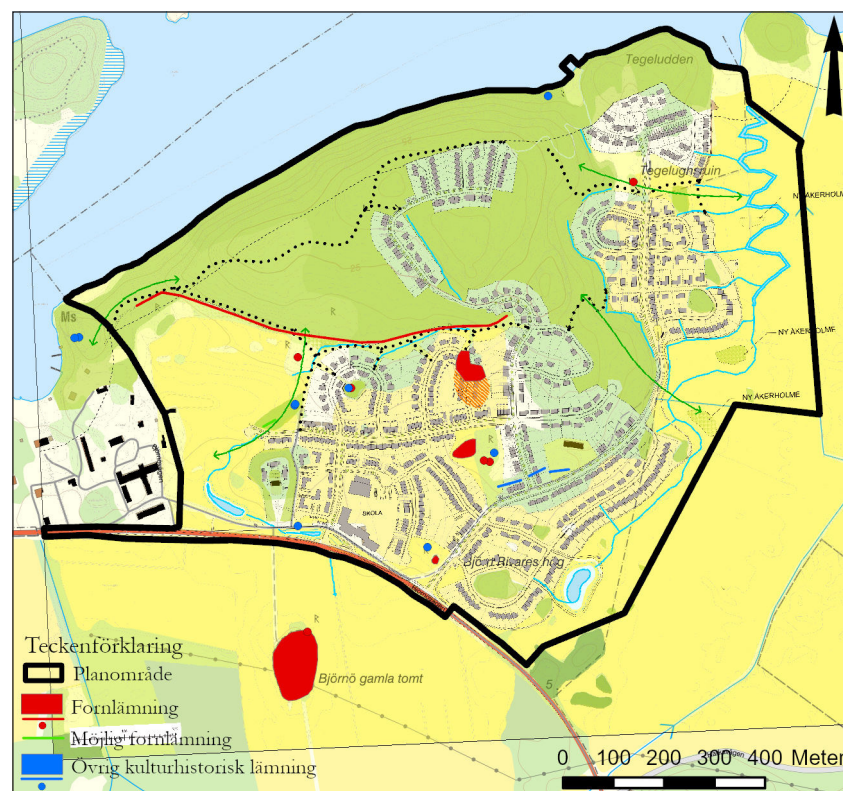
Figur 25. Plan över den planerade bebyggelsen i utredningen från 2016 samt i förhållande till lägena för forn- och kulturbistoriska lämningar vilka är markerade med röd färg. Skala 1:15 000. Plan: Kristina Jonsson.

att vara viktigt att utforma skolområdets södra del på ett sådant sätt att vägen kan fortsätta vara ett historiskt avläsbart landskapselement (PBL 2 kap 6§). Man bör i första hand behålla en enkel allékaraktär motsvarande dagens eller åtminstone ha en grönyta mellan byggnad och väg. Området mellan byggnad och väg bör ur antikvarisk synvinkel exempelvis inte hårdgöras.

De äldre brukningsvägarna som löper genom området har i det senaste förslaget arbetats in i planens nya infrastruktur vilket är mycket positivt ur kulturmiljösynpunkt. Ett släpp har dessutom arbetats in emellan kedjehusen i läget för brukningsvägen och den fortsätter i norr som en gångstig i naturmark. På så sätt bevaras ett äldre rörelsemönster i landskapet även i en ny form.

Brukningsvägen i områdets östra del som ligger i den gamla gårdesgränsen mellan västra och östra Tegelgården har arbetats in till stora delar i sin nuvarande sträckning som en gata i den nya bebyggelsestrukturen. Sträckningen får också en förlängning mot norr för att binda samman med området som planeras i nordöst. Förståelsen av brukningsvägarna som en gräns mellan olika gårdar, som med viss förkunskap kan finnas idag, kommer i framtiden att kräva relativt mycket kunskap och kartjämförelser. Att strukturen ändå ligger kvar är dock positivt och en kan på längre sikt vara en intressant del av områdets kulturhistoriska struktur. Genom att bygga vidare på äldre strukturer får planen kulturhistoriska mervärden.

Många av åkerholmarna och impedimenten kommer att behållas i planen vilket är positivt för områdets kulturhistoriska karaktär. Genom att bevara dessa får området en form som är anpassad efter tidigare strukturer och former i landskapet. På samma sätt som brukningsvägarna tillför de ett historiskt djup i det nya området.

Figur 26. Områdets nya planerade bebyggelse från utredningen 2023 i förhållande till lägena samt lägena för forn- och kulturhistoriska lämningar vilka är markerade med röd färg. Plan: Jan Ahlström.

Den idag tydliga gränsen i form av en stenmur mellan äldre åkermark och historisk utmark kommer i viss mån bilda gräns i norr även framöver. Även detta blir ett landskapselement som kan ge ett positivt tillskott i miljön samtidigt som en äldre struktur och gräns kan bevaras. Det planeras även för gångstigar som delvis löper i samma stråk som muren vilket gör att man kan se det som en länk till historiska rörelsemönster. Bebyggelsen som planeras i norr är delvis förlagd till historisk utmark/nuvarande skogsmark. Genom att dela upp exploaterade områden med avgränsande gröna zoner kan äldre strukturer ändå bevaras.

Bevarandet av arbetarbostaden möjliggörs i planen. Detta är positivt för att behålla en bebyggelsehistorisk koppling mellan det nya området och Björnö gård som produktionsenhet. Byggnaden tillför historiska värden till platsen. Övriga, enkla uthus omkring arbetarbostaden är i mycket dåligt tekniskt skick och planeras ersättas med nya parhus som placeras symmetriskt i förhållande till den gamla arbetarbostaden. Parhusen tycks gå att förena med de värden som finns i arbetarbostaden. Vid renovering av den äldre byggnaden bör man utgå från de generella kraven i PBL på skydd mot förvanskning (PBL 8 kap 13§) och varsamhet (PBL 8 kap 17§). Det är sannolikt inte behov av mer specificerade varsamhetsbestämmelser för den aktuella byggnaden. Ett tidigare bristande underhåll gör att byggnaden är i behov av upprustning och sannolikt även delvis en anpassning efter vissa moderna byggnadskrav. Att mer generellt följa upp förvanskningsförbud och varsamhetskrav vad gäller exempelvis tak- och fasadmaterial, takform och fönstertyper kan dock vara önskvärt. Runt om byggnaden finns enstaka, sporadiska spår efter trädgårdsväxter men inte några samlade strukturer som kan vara möjliga att lyfta fram i planen. Det är däremot en god tanke att behålla träd och grönska så som är tänkt för att bebyggelsens placering på ett impediment ska bli en avgränsad och tydlig enhet i kulturmiljön.

Logen ligger på den mark som planeras att rymma en skola. Den tycks därmed försvinna enligt planförslaget. Med tanke på dess ålder och kulturhistoriska värde känns detta förstås olyckligt. Även hönshuset försvinner men dessa har inte lika högt kulturhistoriskt värde som logen utifrån ålder, avläsbarhet och unicitet. Logens tekniska skick är emellertid dåligt, bland annat på grund av de dåligt skyddade knutarna i konstruktionen och skadedjursangrepp. Vid en rivning bör man dock se om det är möjligt att ta inspiration i logens form, material och faluröda färg då man gestaltar en ny skolbyggnad på platsen. Exempelvis utifrån dess branta takfall, korta takfot, faluröda färg och träpanel, för att på så sätt skapa ett nytt landmärke utefter vägsträckningen. Det finns ett par olika förslag på hur byggnaderna på skolområdet ska placeras. Man kan titta på möjligheten att låta en ny skolbyggnad landa på samma plats som den äldre logen, vända sig mot vägen på samma sätt eller på annat sätt lyfta in återanvända byggnadsdetaljer. På så sätt kan man ta med vissa värden in i den nya bebyggelsen även om originalbyggnaden inte går att bevara. Det kan vara lämpligt med en fotodokumentation innan rivning.

Torkladan i områdets nordöstra del kommer att försvinna då det är svårt att finna någon funktion för denna. Byggnaden ingår inte i områdets kärnvärden, även om det är en välbevarad byggnad med vissa kulturhistoriska värden. Konsekvensen får sägas vara liten till måttlig.

Inom planområdet förekommer flera forn- och övriga kulturhistoriska lämningar. Av dessa är fornlämningarna skyddade enligt Kulturmiljölagen och får inte tas bort eller övertäckas. Planförslaget har utformats så att merparten av lämningarna ej berörs av exploateringen (se figur 25). Hur lämningarna (både fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar) fortsättningsvis skall hanteras i förhållande till planförslaget/exploateringen beslutas av Länsstyrelsen.

Generellt är det av stor vikt att ny, tillkommande bebyggelse i området utformas på ett sådant sätt att hänsyn tas till kulturmiljövärden och god helhetsverkan (PBL 2 kap 6§).

Referenser

Kart- och arkivmaterial

ATA (Antikvaris-Topografiska Arkivet). Uppland, Norrtälje socken.

Bebyggelseregistret. Riksantikvarieämbetet. [<http://www.raa.se/hitta-information/bebyggelseregistret/>]

FMIS (Riksantikvarieämbetets system för fornminnesinformation). [<http://www.fmis.raa.se>]

Lantmäterimyndigheternas arkiv. [<http://www.lantmateriet.se>]

Lantmäteristyrelsens arkiv. [<http://www.lantmateriet.se>]

Norrtälje kommun. Byggnadsinventering Frötuna socken. [<http://web.foreningsarkiven.a.se/Doc/Index>]

Rikets Allmänna Kartverk. [<http://www.lantmateriet.se>]

Stadsarkivet i Norrtälje. Arkivhistorik för Björnö gårdsarkiv med diverse excerpter.

Tryckta och otryckta källor

Björnö strukturplan 2007. HSB, NCC, White.

Erixon, S. 1934. Ett säteri i fågelperspektiv. Björnö i Roslagen. *Svenska kulturbilder. Ny följd. Del 1* (red. Erixon, S. & Wallin, S). Stockholm.

Génétay, C. & Lindberg, U. 2015. *Plattform Kulturbistorisk värdering och urval. Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*. Rapport från Riksantikvarieämbetet, 2015-01-19. [<http://www.raa.se>]

Ehrensverd, U. 1997. Aspekter på stadskartografins historia. *Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism* (red. Thomas Hall & Katarina Dunér), s. 169–176. Stockholm.

Frisk, M. 2000 *Historiska kartor. Begrepps- och informationsanalys inför en anpassning till GIS*. Stockholm.

Kihlstedt, B. 2014. *Björnö. Arkeologisk utredning etapp 1. Björnö 1:119, Östhamra 1.15 m.fl., Frötuna socken, Norrtälje kommun, Stockholms län*. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2013:55. Västerås.

Nelson, M. 2016. *Björnö. Arkeologisk utredning etapp 2. Björnö 1:119, Östhamra 1.15, Frötuna socken, Norrtälje kommun, Stockholms län, Uppland*. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2016:20. Västerås.

Norrtälje kommun. 1990. *Kulturminnesvårdsprogram för Frötuna*.

Sveriges industriförbund. 1947. *Svensk industrikalender 29:e årgången*. Stockholm.